

ГУМЕНЮК

Оксана

Кандидат історичних наук, доцент
Рівненський державний гуманітарний
університет,

ORCID:0000-0002-6639-7325

ResearcherID: AAJ-4697-2020

gioks@ukr.net

м. Рівне

УКРАЇНСЬКА РАДЯНСЬКА СІМ'Я: ЕТАПИ СТАНОВЛЕННЯ

Досліджено становлення радянської системи шлюбно-сімейних відносин, що є доволі новою та невивченою досі сторінкою української історії. Тема статті охоплює відтинок часу, обумовлений пануванням радянської влади на українських землях і (нерідко) у свідомості українців. Мета статті: визначення особливостей становлення сімейної політики радянської влади та співіснування приватного та загальнодержавного, у побутовому просторі українських сімей, часів існування радянської системи. Методи дослідження: компаративний, метод аналогії, аналізу та синтезу, індукції та дедуції. Джерельну базу склали здебільшого мемуари, документи, статистичні збірки та спогади очевидців. Основні результати. Подано порівняльний аналіз існування радянських сімей в різні часи існування радянської системи. Проведено частково паралелі між традиційною українською родиною в дореволюційний період та сімейними нововведеннями в радянський період. Вказано на особливе значення ролі партії в житті радянської людини, що нерідко стосувалося і сімейно-шлюбного життя. Зроблено висновки про можливість вивчення кодексів та законів СРСР, які стосувалися саме сімейного життя радянських людей, які в свою чергу дають можливість детальніше вивчити окремі сюжети з історії повсякдення майже всіх суспільних класів СРСР. Спогади в свою чергу розкривають невидиму, а подекуди і разючу відмінність життя радянської сім'ї в так званому колективі і поза ним. Статистичні дані та збірки документів подають картину шлюбів, розлучень та скарг в місцеві органи влади громадян, які подекуди дивують

своїм змістом. Практичне значення: рекомендовано для використання в навчальних курсах та узагальнювальних працях з історії України ХХ ст. та з історії повсякдення, гендерної історії. Оригінальність: надано узагальнену характеристику становища українців, як загальноскладового елемента радянського народу, в умовах існування радянської системи. Наукова новизна: вперше показано, яку роль відіграють статистичні дані поряді зі спогадами, для кращого відображення повсякденного життя української радянської сім'ї в умовах подвійних стандартів радянського суспільства.

Ключові слова: побутовий простір, радянська система, повсякденність, комуністична партія, шлюб, ідеологія.

UKRAINIAN SOVIET FAMILY: STAGES OF FORMATION

History of Everyday Life is a new trend in contemporary Ukrainian historical research, but we have little to do with the life and living space of the family. The topic of the article covers the time span caused by the domination of Soviet power in Ukrainian lands and (often) in the minds of Ukrainians. The purpose of the article is to determine the peculiarities of the formation of family policy of the Soviet authorities and the coexistence of private and nation-wide in the domestic space of Ukrainian families since the Soviet system. The source base was mostly memoirs, documents, statistical collections, and eyewitness accounts. The main results. A comparative analysis of the existence of Soviet families at different times of the existence of the Soviet system is presented. Some parallels are drawn between the traditional Ukrainian family in the pre-revolutionary period and family innovations in the Soviet period. The role of the party in the life of the Soviet man was emphasized, which often also concerned family and marriage life. Conclusions have been made about the possibility of studying the codes and laws of the USSR, which concerned precisely the family life of Soviet people, which in turn make it possible to study in more detail individual stories from the history of almost all social classes of the USSR. The memories, in turn, reveal the invisible, and sometimes striking, difference of life of the Soviet family inside and outside the so-called collective. Statistics and document collections provide a picture of marriages, divorces, and grievances to local governments that are amazed at their content. The Bolshevik elite immediately set out to form a new family. Since the issues of the family of the future were considered rather shabby, utopian ideas about the dying away of the family under socialism were quite common. It has been proclaimed that marriages can take any form of harming the race or economic oppression. It should be noted that such family policy and ideology did not become official and dominant, but confirmed the need for family transformation in the interests of the state.

Article type: analytical

Keywords: household space, the Soviet system, everyday life, the Communist Party, marriage, ideology.

Постановка проблеми. Найефективнішим засобом транслявання культурних традицій, носієм соціальної спадковості та стійкою ланкою суспільства була сім'я; тому вивчення сім'ї допомагає прослідкувати механізм її взаємодії з суспільством.

Різноманітні принципи і способи вивчення сім'ї та самореалізації у ній людини були розроблені філософами. Економістами аналізувалися господарські нюанси сімейного життя, а юристів цікавили правові основи шлюбу і сім'ї. Як соціально-психологічна група сім'я являла собою предмет цікавості для психологів, а проблеми її здорового способу життя були актуальними для медиків. Соціологів цікавили розвиток і функціонування сім'ї, зразки сімейної поведінки, ролі та формальні й неформальні норми.

У ході дослідження історії звичайних сімей, на перехресті генеалогії, етнографії й історії, у 1970-х роках у Німеччині виникла повсякденна історія. Звузивши мікроісторичні спостереження до рівня сім'ї, італійські дослідники зуміли зрозуміти загальне, суспільне через бачення приватних процесів. На теренах українських земель вивченню селянської сім'ї сприяла підготовка до реформи села; а от ґрунтовному вивченню міської сім'ї – Перша та Друга світові війни.

Історіографія. Проблема дослідження сімейної історії присвячено не так багато праць, які, однак, подають окремі аспекти життя радянського суспільства у різних його проявах. Зокрема О. Стяжкіна у своїх працях дослідила роль жінки у повсякденні радянського побуті [14-15]. Дослідниця О. Гурова зосередилася на вивченні протиріч між ідеологією та приватністю [4]. У праці О. Коляструк детально описано особливості історіографії історії повсякдення, що дає змогу детальніше проаналізувати особливість дослідження побутового простору радянського суспільства [6]. Ю. Коганов прослідкував увесь спектр ідеологічного впливу на повсякденне життя радянських громадян, зосередивши свою увагу на так званому «радянському етнотипові» [5]. Російські дослідники більш детально вивчили роль житлових, внутрішньородинних та сусідських відносин на фоні радянської

ідеології [8; 11]. Методологічні особливості дослідження аспектів повсякденності українського селянства, зокрема і селянських сімей репрезентувала у своєму дослідженні Л. Павлухіна [9].

Метою даного дослідження є визначення особливостей становлення сімейної політики радянської влади та співіснування приватного та загальнодержавного у побутовому просторі українських сімей часів існування радянської системи.

Джерельну базу дослідження склали здебільшого мемуари, документи, статистичні збірки та спогади очевидців, що дають можливість на основі даних про прирість населення, кількість одружень та розлучень проаналізувати особливості розвитку радянських сімей. При цьому не менш важливими є спогади очевидців змін у системі сімейно-шлюбних відносин в СРСР.

Більшовицька еліта одразу поставила завдання щодо формування нової сім'ї. Оскільки доволі кволим було опрацьовано питання сім'ї майбутнього, то досить поширеними виявилися утопічні уявлення про відмирання сім'ї при соціалізмі. Проголошувалися установки на те, що шлюбні стосунки можуть мати будь-які форми, аби тільки не наносили шкоди расі й не визначалися економічним гнітом. Варто зазначити, що така сімейна політика й ідеологія не стала офіційною і панівною, а утвердила необхідність трансформації сім'ї в інтересах держави [7, с.25].

У 1930-ті роки питання шлюбу і сім'ї стали виключно прерогативою правознавства. У післявоєнні роки поняття «радянська сім'я» і «соціалістичний спосіб життя» були взаємопов'язаними.

У 1960-1980 роки під впливом проголошеної перемоги соціалізму, холодної війни, розвитку житлового будівництва і відмирання економічно-господарської функції сім'ї при комунізмі – знову відновилися утопічні уявлення про сім'ю періоду 20-х років.

Велика кількість публікацій про історію сім'ї у період 1920-1970 рр. дала змогу виокремити її в особливу галузь історичної науки. Спочатку вона була зосереджена на демографічних змінах сім'ї та історії домогосподарств. Та вже з

другої половини 1970-х років почали підніматися питання внутрішньосімейних стосунків і зв'язків нуклеарної сім'ї з більш численною родиною.

З другої половини 1980-х років сім'ю почали розглядати як певний процес, у якому повсякчас переплітаються демографічні, економічні, соціальні та політичні події. Довелося аналізувати переважаючі культурні уявлення і цінності, оскільки визріли дослідження вибору членами сім'ї певних поведінкових стратегій і рішень. Сімейна історія набула комплексного характеру, оскільки шлюб виступав як процес формування сім'ї, виховання дітей – як процес її внутрішньої перебудови, старіння і смерть її членів – як особлива стадія її розвитку. Найбільше досліджень щодо шлюбно-сімейних моделей, структури сім'ї, ролі в ній жінок і дітей, сімейного права та ідеології – припадає на 1980-ті роки. І хоча більшість із тих досліджень стосувалися селянських сімей, та індустріальному періоду розвитку радянської сім'ї була приділена значна увага. Головну роль у розвитку міграції з села до міста відіграли саме родинні зв'язки. Ці зв'язки й полегшили адаптацію та соціалізацію прибулих, а також найефективніше діяли задля подолання родиною суспільних криз [7, с.26].

Гендерні дослідження в 1990-х роках знову привернули увагу до історії сім'ї, проблем шлюбно-сімейних стосунків в історичному аспекті. Демографічні процеси і проблеми структури сім'ї почали розглядатися засобами історичної інформатики.

Слід зазначити, що дослідження сім'ї у радянській історіографії здебільшого етнографічно-описові. Але згодом історичні дані щодо сімейної поведінки змусили сумніватися у деяких висновках теорії модернізму і процесів соціальних змін через інвентаризацію існуючих поглядів щодо великих історичних процесів, темпів їх розвитку і значення індустріалізації та урбанізації [12, с.2].

Як відомо, завдяки дослідженням радянської сім'ї, у 1980-х роках вчені дійшли згоди, що сім'я була найактивнішим агентом влади у процесах індустріалізації. А ще за 20 років перед цим така теорія піддавалася нищівній

критиці. Оскільки у сім'ї віддзеркалюються процеси всього суспільства, то для дослідження важливо розуміти, як тут вибудовуються стосунки, розподіляються ролі; яке місце жінки у ній, коли зростає її роль з огляду на катаклізми і трагедії розвитку суспільства.

Саме 1920-ті роки з огляду на це є досить показовими, оскільки на них припадає період загострення боротьби нового і старого, коли поняття «сім'я» є невизначеним і призводить до нескінченних дискусій і чвар. У цей період окрім суто патріархальних селянських сімей існувала незначна кількість міських сімей, які проживали цілком за рахунок заробітної платні. Більшість міських сімей становили такі, де тільки чоловік працював у місті, а вся родина на селі, опікуючись господарством і забезпечуючи проживання.

Після подій 1917 року нові комуністичні ідеали починають заповнювати собою той дефіцит моральності, який утворився. Оскільки молоді жінки активно задіяні в громадській роботі або навчанні, це значно підсилює їх авторитет у сім'ї та обмежує авторитарність чоловіка. Усе це (разом із зменшенням труднощів розлучення) породило різні моральні та ціннісні настанови у житті кожного з членів сім'ї, гострі сімейні конфлікти. Порушувалася вікова стабільність і тривалість сімейного життя [4, с.180].

Як відомо, певний закон покоління спрацьовує тоді, коли змінюється світ і агентами цих змін є представники саме того покоління, для якого ситуація найбільш некомфортна. У Радянському Союзі 20-ті роки ХХ ст. дали старт зародженню сімейних стосунків радянської людини і мали відчутний вплив на усю подальшу історію шлюбу та сім'ї. Активна частина молоді намагалася зайняти основні позиції у суспільстві, яке змінювалося. Головною мішенню в боротьбі за новий побут стала сім'я як найнезахищеніша ланка мікросоціуму [3, с.293].

За статистичними даними, на 1923 рік 20% юнаків та дівчат не мали одного з батьків. І це, звичайно, не могло сприяти вихованню стійких уявлень про сім'ю [8, с.103]. Усі спроби створення «нової радянської сім'ї» виглядають як моделі нового суспільства на макрорівні. Адже покоління молодих людей

робило спроби віднайти себе у новому постреволюційному часі та соціумі. І тому суміш традицій та новацій у побудові сімейних стратегій породила надзвичайно складний набір ціннісних орієнтирів. Окрім того, ставлення до шлюбу та сім'ї досить часто визначалося не лише класовими чи партійними уявленнями, а й прагматикою побутових умов.

У студентському середовищі свобода стосунків підживлювалася дискусіями і намаганнями надати їм політичного забарвлення. Тому нова соціалістична сім'я сприймалася як вільне співпроживання людей зі спільними політичними поглядами. Немало було й таких, хто вважав, що спільне проживання викривлює людські стосунки й збіднює їх.

Лише на початку 30-х років до арсеналу радянської пропаганди увійшов лозунг «Міцна сім'я – міцна держава!» і Радянським Союзом було взято курс на зміцнення інституту шлюбу та сім'ї. Звичайно, влада намагалася опертися на сім'ю у встановленні контролю над повсякденним життям людей.

Як відомо, поняття «сім'я» слугує ключовою категорією дослідження державної сімейної політики і є інтегральним показником розвитку суспільства, який відображає його моральний стан і формує демографічний потенціал.

За логічного підходу поняття сім'ї визначають як соціальний інститут; як форму інституалізації відповідальності, обов'язку, інших соціальних норм, поєднаних шлюбним союзом. Сім'ю як соціальний інститут характеризують стабільність, споконвічна можливість зберігати і передавати майбутнім поколінням певні суспільні норми й цінності, взаємодія з іншими соціальними інститутами та соціальними процесами.

Фактологічний підхід визначає сім'ю як малу соціальну групу, засновану на шлюбі або кровній спорідненості чи усиновленні, зі спільною відповідальністю та допомогою. Загалом сім'я являє собою соціальну систему з притаманними їй рисами як соціального інституту, так і малої соціальної групи. Це первинна ланка суспільства, заснована на шлюбі та родинних зв'язках, яка виконує найважливіші соціальні функції. Вона слугує своєрідним

посередником між особою та державою, який протистоїть соціальному протиборству та напруженості, зберігаючи при цьому традиційні цінності.

Стосовно державної сімейної політики, головним є розуміння, які саме сім'ї потребують державної допомоги і яку сімейну ідеологію поширює та підтримує держава. Тобто, має існувати система цінностей, поглядів і настанов, які аналізують і окреслюють соціальні проблеми, а затим визначають дієві способи, спрямовані на утвердження або зміну суспільних відносин і соціальних феноменів, включаючи й громадянські шлюби [16, с.54]. Наступне оприлюднення та схвалення суспільством такої ідеології започатковує концепцію державної сімейної політики як монолітну науково-практичну систему, підтверджену нормативно-правовими актами, програмами, концепціями тощо.

Соціальна держава, як правило, спрямовує сімейну політику на формування такого економічного, політичного і соціокультурного середовища, в якому життєдіяльність сім'ї соціально захищена.

Якщо сімейну політику окреслювати вузько, то це – різні допомоги та послуги, спрямовані на сімейну пару з дітьми або на одиноких батьків; тобто допомоги при народженні дитини, декретні відпустки і відпустки по догляду за дитиною, система установ по догляду за дитиною; непряма державна підтримка (податкові пільги тощо).

У широкому розумінні, сімейна політика – це все, що робиться урядом і впливає на сім'ю. Тут і політика зайнятості, і сімейне законодавство, і соціальні послуги, освіта, охорона здоров'я, і політика у сфері допомоги сім'ям з пенсіонерами. Через це європейська практика сімейної політики вважається сукупністю різних політик, орієнтованих на сім'ю.

Такий різноманітний процес перебуває у постійному розвитку і тому потребує безперервного формування теоретико-методологічних засад.

Сім'я як доволі древня інституція, упродовж XX століття пережила глибокі зміни, особливо у радянський період. Вони торкалися усіх сторін її існування.

Оновлення економічної та соціальної структури радянського суспільства, тобто індустріалізація, урбанізація, секуляризація свідомості, емансипація жінок і дітей – обумовило ці зміни. Окрім того, війни і соціальні катаклізми досить дієво деформували й без того непростий і не завжди послідовний процес модернізації сім'ї з великою кількістю протиріч.

З одного боку, інститут сім'ї, як і суспільство, революційно оновився, подолавши кризу патріархальної сім'ї та патріархальних сімейних стосунків, які явно відчувалися на початку століття. З іншого ж боку, непослідовні та незавершені зміни, які відбувалися із сім'єю, призвели до нових проблем. Сім'я як соціальна інституція значною мірою почала втрачати деякі життєво важливі для людини та суспільства функції. Вона опинилася на порозі нової кризи через розлад з іншими суспільними інституціями.

Тут слід торкнутися основних змін, які відбулися з сім'єю в СРСР упродовж ХХ століття.

У 30-ті роки чисельність селянських сімей, яких була переважна більшість у дореволюційні та перші післяреволюційні роки, почала швидко зменшуватися. Але ще на початку 40-х їх було понад 50%.

У другій половині 80-х років менше 20% населення працювало у сільськогосподарській та лісовій галузях. Тому зменшилася й відповідно частка селянських сімей [10, с.54]. Ці зрушення за собою визначили одну з головних змін, які відбувалися з сім'єю: за межі сім'ї перемістилася виробнича діяльність її членів. Це кардинально змінило весь характер її життя.

Паралельно відбувалися два процеси. З одного боку – так зване «розселяннювання» сімей, а з іншого – перетворення сільських сімей, які складала більшість, у міські. Уже в довоєнний період – між переписами 1926 і 1939 років – число міських сімей збільшилося більш ніж вдвоє, тоді як чисельність населення країни виросла не більше ніж на 16%. Звичайно, не слід забувати, що велику поправку тут внесли голодомори.

У масштабах великої країни кількісна перевага міських сімей швидко наростала, хоча цей процес відбувався неоднорідно як за темпами, так і за

кількісним складом [11, с.97]. Як відомо, у сім'ї відображаються проблеми, притаманні суспільству в цілому. Але якщо певні матеріальні негаразди усуваються разом з успішним вирішенням на державному рівні економічних проблем, то є ряд недоліків, які не вирішуються лише економічним або соціальним розвитком. У зв'язку зі змінами історичного типу сім'ї та її взаємодією з суспільством виникають сімейні проблеми, які диктують сімейну політику держави. Адже рішення, які приймаються у різноманітних сферах соціального життя, впливають на сім'ю, хоча і не спрямовані безпосередньо на неї. Тому сімейна політика держави є складовою соціальної політики.

Різнманітні напрямки соціальної політики досить часто неефективні, слабо узгоджені між собою, оскільки не розглядають сім'ю як цілісний об'єкт і не враховують специфіку її функціонування та розвитку. Однак, оскільки сімейна політика держави через соціальні інститути впливає на сім'ю, то завжди виникає небезпека зазіхань на її суверенітет. Відомо чимало прикладів того, як держава або церква чи інші інституції впливали на сімейну ідеологію, надаючи пріоритети тим чи іншим типам сім'ї, її формам. Це виправдовувало втручання держави у справи сім'ї заради суспільства.

Але досвід показав, що ігнорування внутрішніх побажань самої сім'ї зводить нанівець усі задекларовані заходи, оскільки сім'я може захистити свій суверенітет. Тому сімейна політика повсякчас переорієнтовувалася на соціальну або якісну мету. Звичайно, тиск на сім'ю хоча й зберігається, але має м'якші форми. І все ж, пільги для одних типів сім'ї дискримінують інші типи сім'ї, створюючи дискомфорт чи то бездітним, чи одnodітним, а інколи й багатодітним сім'ям.

З огляду на це, ніби сама собою напрошується так звана «нейтральність» державної сімейної політики. Але досвід багатьох поколінь різних країн показав, що ця «нейтральність» не зовсім проста, як здається. Адже врахувати усі критерії неможливо, оскільки те, що є нейтральним за одним із критеріїв, абсолютно не нейтральне за іншим. Більше того, колективні інтереси об'єктивно обмежують суверенітет сім'ї, а тому роблять абсолютно нейтральну

сімейну політику неможливою. Тут проводиться тільки поглиблення компромісу між інтересами багатьох сімей та інтересами соціальних спільнот, від імені яких держава проводить свою політику.

Звичайно, численні державні інституції, дотичні до впровадження сімейної політики, не послуговуються універсальними рецептами, оскільки їх не існує. Але дотримання певних принципів дозволяє вибудувати деяку уяву компромісу. Сюди слід віднести і принцип суверенітету сім'ї, і принцип суверенітету особистості; і принцип розширення свободи вибору, і принцип сподівань на особисту спроможність; і принцип соціальної захищеності сім'ї, і принцип соціального партнерства. За усім цим повинен стояти принцип диференційованості сімейної політики держави.

Проводячи сімейну політику, не варто нав'язувати сім'ям певний тип сімейної поведінки, мінімізуючи втручання у справи сім'ї. При цьому ніхто не скасовує загальноприйняті моральні та правові суспільні норми.

Неприпустимими є певні заходи, які обмежують свободу волевиявлення одних членів сім'ї на користь інших. Це призводить до штучної консервації застарілих стереотипів поведінки усіх членів родини.

У свободі вибору реалізується суверенітет сім'ї. Тому підведення чи спрямування сім'ї до одного лише рішення, нехай і щедро підтвердженого і захищеного законами, загрожують ступеням свободи сім'ї. Найприйнятнішим є метод, коли різні варіанти розвитку сім'ї існують і підтримуються державою паралельно, створюючи нові конкурентоздатні можливості вибору.

Якщо держава свою політику стосовно сім'ї будує на так званому патерналізмі, то це призводить до несумісності сімейного суверенітету з соціальним. Адже тоді сім'я не може незалежно і вільно приймати будь-яке рішення. Оскільки вона не несе переважаючу частку відповідальності за добробут, виховання й утримання дітей, за внутрішньосімейний клімат, за підтримку престарілих її членів. Гармонійному розвитку будь-якої сім'ї сприяє результат праці та зусиль усіх її членів. Найуспішніше розвиваються

сім'ї там, де вони найменше залежать від суспільного меценатства, пільг і безкоштовних послуг.

Разом з тим, держава зобов'язана піклуватися про добробут сімей, які з тих чи інших причин не спроможні самостійно повною мірою виконувати свої функції і нести відповідальність за своє благополуччя. Мінімальний рівень доходу і умов проживання, а також правовий захист повинна мати кожна сім'я. При цьому критерії відбору тих, хто дійсно потребує допомоги, повинні бути жорсткими, справедливими, а допомога – дійсно потрібною і адресною.

Світова практика засвідчує, що найвпливовішим суб'єктом сімейної політики є держава. Але повно і гармонійно сім'я як об'єкт цієї політики розвивається тоді, коли держава не одноосібно приймає рішення як монополіст, а колегіально з іншими громадянськими інституціями. Це релігійні та світські організації й рухи, які є безпосередніми учасниками обговорень і реалізації заходів сімейної політики.

Оскільки будь-яке суспільство доволі неоднорідне, то, за можливості, потрібно враховувати певні особливості й проводити політику диференційовано стосовно існуючих соціально-демографічних ситуацій та моделей сім'ї [1, с.32].

Наприкінці 70-х років ХХ ст. у США на Міжнародному нотрдамському семінарі з сімейної політики (1978 р.) були сформульовані чотири основні ціннісні системи, які визначали сімейну політику Америки і Заходу. Це були: традиційна система цінностей, в основі орієнтованих на велику сім'ю (більш притаманна Бельгії та Франції), ідея розподільної справедливості (характерна для більшості розвинутих демократій), розвиток сім'ї як інституту соціалізації (характерна для ФРН), нова соціальна ідеологія розвитку цінності індивідуального розвитку (притаманна Скандинавії). При цьому важливу роль відігравали різноманітні сімейні асоціації (сільські, релігійні, батьківські дітей з певними особливостями розвитку тощо)

У Радянському Союзі була своя специфіка проведення сімейної політики. Особливо цікавою для нас вона є щодо України, як специфічного регіону для

усіх систем державної політики. Указом Президії ВР СРСР від 15 лютого 1947 року були заборонені шлюби громадян СРСР з іноземцями. Безпосередній вплив на майбутнє української сім'ї мало таке явище, як переселення з інших місць країни. Особливо відчутно воно торкнулося західних регіонів України.

Із середини 1946 року до Західної України було направлено 85 тисяч партійних функціонерів з інших регіонів Радянського Союзу (усім відома радянська організація).

У 1961 році міське населення України становило 20,6 млн. осіб; а до 1986 року зросло на 63,6% і становило 33,7 млн. За цей період, внаслідок промислового розвитку і занепаду села, сільське населення зменшилося на 23%. З'явився термін «неперспективні села» [17]. У 1968 році був прийнятий загальносоюзний правовий акт – Основи законодавства про шлюб та сім'ю СРСР. На його основі були розроблені Кодекси всіх союзних республік, якими врегульовувалися сімейні стосунки.

Якісні зміни в житті сім'ї були невіддільними від кількісних. У цілому сім'я не втрачала своєї ролі однієї з головних форм людської спільноти. Частка людей, які проживали сім'ями, залишилася досить стійкою, близькою до 90% (у 1939 році вона складала 89,4%; у 1959 р. – 89,8%; у 1970 р. – 90,1%; в 1979 р. – 89,8%; у 1989 р. – 89,5%) [2]. В той же час, середній розмір сім'ї після 1939 року помітно зменшився, адже у 1939 році він складав 4,1 особи на сім'ю; в 1959 р. – 3,7; в 1970 р. – 3,7; у 1979 р. і 1989 р. – 3,5 особи. Це пояснюється значним зменшенням частки великих сімей – з п'ятьма і більше членами. У 1939 р. таких сімей було більше 35%; у 1959 р. їх частка скоротилася до 26%, в 1989 р. вона склала лише 18%. За середньостатистичними загальносоюзними показниками проглядаються великі регіональні відмінності. У 1989 році середній розмір сім'ї в Латвії та Естонії складав 3,1 особи; у Російській Федерації, Україні, Білорусі та Литві – 3,2. У республіках Середньої Азії ці показники складали: в Узбекистані 5,5 особи; Туркменистані – 5,6; Таджикистані – 6,1. Серед сільського населення цих республік середній розмір сім'ї перевищував 6 осіб. Тут частка великих сімей з 5 і більше осіб була

значною (більше 70% у 1989 році. На даний момент найбільше розповсюджені три різновиди сім'ї: А – подружня пара з дітьми або без дітей (нуклеарна сім'я); Б – один із батьків з дітьми (неповна нуклеарна сім'я); В – подружня пара з дітьми або без дітей з одним із батьків подружжя та іншими родичами (складна сім'я).

На частку таких сімей у 1979 році припадало більше 91% всіх сімей. Ці види сімей були найбільш розповсюджені й у минулому, хоча їх переважання було не настільки значним. Вочевидь, зростання частки трьох основних видів сімей – історична тенденція, пов'язана з описаними раніше змінами. Водночас підвищується частка нуклеарних сімей і зменшується частка складних сімей.

Формуються і зникають сім'ї внаслідок укладання і розпаду шлюбів, народження дітей, поділу існуючих сімей та смерті їх членів. Що ж змінювалося упродовж цих процесів?

Зараз, як і колись, більшість чоловіків і жінок кожного покоління одружується. За даними перепису 1989 р., у віці 45-49 років було лише 3,2% чоловіків і 3,3% жінок, які ніколи не перебували у шлюбі [2]. Цей показник навіть менший від показника у дореволюційні роки, коли шлюбність була досить високою. Принципових змін стосовно вікового цензу вступу в перший шлюб не відбувалося, якщо не зосереджуватися на змінах, пов'язаних з соціальними катаклізмами, війнами тощо.

За даними перепису населення 1989 р. середній вік вступу в перший шлюб для чоловіків складав 24,4 року, для жінок – 21,7. Це мало відрізнялося від показників кінця ХІХ ст. Суттєві зрушення спостерігалися лише в деяких республіках Закавказзя та Середньої Азії. Колись ці республіки вирізнялися ранньою шлюбністю жінок. Після змін, які тут відбулися, для них характерна швидше пізня шлюбність. У 1989 р. частка жінок, які ніколи не перебували в шлюбі, у віці 20-24 роки, склала в Азербайджані 47%, у Грузії – 41%, у Туркменістані – 46%. Тоді як у РРФСР – 34%, в Україні – 29%, в Латвії – 38% [2].

У кінці 80-х років ХХ ст. увагу дослідників привернув новий феномен – розповсюдження нереєстрованих шлюбів. Хоча пряма статистична оцінка цього феномену утруднена, але є намагання оцінити його побічно, через динаміку позашлюбних народжень.

Таким чином ми бачимо що питання про сім'ю і шлюб перемістилося переважно в царину правознавства, аніж в історію. Крім того, в історіографії у зв'язку з декларацією «перемоги соціалізму в СРСР» означився ще один стійкий напрямок – протиставлення сім'ї та шлюбу при капіталізмі і соціалізмі. У післявоєнний період ця проблема стала розроблятися в контексті взаємопов'язаних понять «радянська сім'я» і «соціалістичний спосіб життя». В результаті у науковій літературі утвердився ряд міфів: про деградацію буржуазного шлюбу на противагу розквіту соціалістичної сім'ї; уявлення шлюбу при капіталізмі як модифікації товарно-грошових відносин; різке протиставлення функцій сім'ї при капіталізмі та соціалізмі і т.п.

Список використаних джерел і літератури

1. Вайль П. 60-е: Мир советского человека. Москва: Новое литературное обозрение, 1998. 432 с.
2. Всесоюзная перепись населения 1989 г.: Число семей и группировка их по размеру по союзным республикам. *Вестник статистики*. 1990. №6. с. 78-79.
3. Герасимова М. Джерела з історії радянської повсякденності. *Історичні і політологічні дослідження*. Донецьк: Вид-во ДонНУ, 2007. № 1/2 (31/32). С. 293–298;
4. Гурова О. Советское нижнее белье: между идеологией и повседневностью. Москва: Новое литературное обозрение, 2008. 288 с.
5. Каганов Ю. Конструювання «радянської людини» (1953–1991): українська версія. Запоріжжя : Інтер-М, 2019 . 432 с
6. Коляструк О. Предмет історії повсякденності: історіографічний огляд його становлення у зарубіжній та вітчизняній історичній науці. *Український історичний журнал*. 2007. № 1. С. 174–184;
7. Куновська О. Quo vadis «Історія повсякдення»? *Історіографічні дослідження в Україні*. Київ : НАН України. Ін-т історії України, 2008. Вип. 18. С. 21–30.
8. Лебина Н. Энциклопедия банальностей: Советская повседневность: Контуры, символы, знаки . Санкт-Петербург: «Дмитрий Буланин», 2006. 465 с.

9. Павлухіна В. Методологічні засади дослідження повсякденного життя українського селянства в 60–80-ті рр. ХХ ст. *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*. Зб. ст. Київ: ІУ НАНУ. 2007. Вип. 11. С. 434–443;
10. Платонов О. Воспоминания о народном хозяйстве. Москва: Советская Россия, 1990. 329с.
11. Пушкарёва Н. «История повседневности» и «история частной жизни»: содержание и соотношение понятий. *Социальная история. Ежегодник*. Москва. 2005. С. 98-100.
12. Радаев В. Социальная стратификация в советском обществе. *Социальная стратификация*. 2-е изд. Москва: Аспект Пресс. 1996. 318 с.
13. Радаев В. Хозяйственный мир России: советское общество. *Российский экономический журнал*. 1996. №4. С. 20-27
14. Стяжкіна О. Жінки в історії української культури другої половини ХХ століття: Монографія. Донецьк: «Східний видавничий дім», 2002. 270 с.
15. Стяжкіна О. Людина в радянській провінції: освоєння (від)мови. Донецьк, «Ноулідж». 2013. 295 с.
16. Тяжелникова В. Домохозяйство горожан в 1960-1980-е гг.: структура и стратегии экономического поведения. *Отечественная история*. 2006. №4. С. 53-60.
17. Шубкин В. Социологические опыты (Методологические вопросы социальных исследований). Москва. 1970. 294 с.

References

1. Vayl' P. (1998) 60-ye: *Mir sovetskogo cheloveka* [60s: The World of Soviet Man] Moscow: New Literary Review, 432. [in Russian]
2. *Vsesoyuznaya perepis' naseleniya 1989 g.*: Chislo semey i gruppirova ikh po razmeru po soyuznym respublikam. *Vesnik.statistiki*. 1990. no.6. p. 78-79. [in Russian]
3. Gerasimova M. (2007) Dzherela z istoriyi radyans'koyi povsyakdennosti [Sources from the History of Soviet Everyday Life] *Historical and Political Studies* Donetsk: Issue of DonNU no. 1/2 (31/32). 293–298. [in Ukrainian]
4. Gurova O. (2008) *Sovetskoye nizhneye bel'ye: mezhdru ideologiyey i povsednevnost'yu.* [Soviet underwear: between ideology and everyday life] Moscow: New Literary Review .288. [in Russian]
5. Kahanov Yu. (2019) *Konstruyuvannya «radyans'koyi lyudyny» (1953–1991): ukrayins'ka versiya.* [Constructing the "Soviet man" (1953-1991): Ukrainian version] Zaporizhia: Inter-M, 432. [in Ukrainian]
6. Kolyastruk O. (2007) Predmet istoriyi povsyakdennosti: istoriohrafichnyy ohlyad yoho stanovlennya u zarubizhniy ta vitchyznyaniy istorychniy nautsi [The Subject of History of Everyday Life: A Historiographical Review of its Formation in Foreign and National Historical Science] *Ukrainian Historical Journal*. no. 1. 174–184[in Ukrainian].

7. Kunovs'ka O. (2008) Quo vadis «Istoriya povsyakdennya»? [Quo vadis History of Everyday Life?] *Historiographic research in Ukraine*. Kyiv: NAS of Ukraine. Institute of Ukrainian History, Iss. 18. 21-31. [in Ukrainian]
8. Leбина N. (2006) *Entsiklopediya banal'nostey: Sovetskaya povsednevnyost': Kontury, simvol'y, znaki* [Encyclopedia of Banalities: Soviet Everyday Life: Contours, Symbols, Signs] St. Petersburg.: «Dmitriy Bulanin» 465. [in Russian]
9. Pavlukhina V. (2007) *Metodolohichni zasady doslidzhennya povsyakdennoho zhyttya ukrayins'koho selyanstva v 60–80-ti rr. XX st* [Methodological foundations for the study of the everyday life of the Ukrainian peasantry in the 60's and 80's of the twentieth century] *Ukraine of the twentieth century: culture, ideology, politics*. Kyiv, IIU NASU. Issue. 11. 434–443 [in Ukrainian].
10. Platonov O. (1990) *Vospominaniya o narodnom khozyaystve.* [Memories of the national economy] Moscow, Soviet Russia. 329. [in Russian]
11. Pushkarova N. (2004) «Istoriya povsednevnyosti» i «istoriya chastnoy zhizni»: sodержaniye i sootnosheniye ponyatiy [“History of everyday life” and “history of private life”: content and correlation of concepts] *Social History. Yearbook*. Moscow. 98-100. [in Russian]
12. Radayev V. (1996) *Sotsial'naya stratifikatsiya v sovetskom obshchestve. Sotsial'naya stratifikatsiya.* [Social stratification in Soviet society. Social stratification] Moscow, Aspekt Press. 1996. 318 . [in Russian]
13. Radayev V. (1996) Khozyaystvennyy mir Rossii: sovetskoye obshchestvo [The economic world of Russia: Soviet society] *Russian Economic Journal*. no.4.pp.20-27 [in Russian]
14. Styazhkina O. (2013) *Lyudyna v radyans'kiy provintsiyi: osvoyennya (vid)movy.* [Man in the Soviet province: mastering (from) the language]. Donetsk, Knowledge. 295. [in Ukrainian].
15. Styazhkina O. (2002) *Zhinky v istoriyi ukrayins'koyi kul'tury druhoyi polovyny XX stolittya* [Women in the History of Ukrainian Culture in the Second Half of the Twentieth Century]. Donetsk: East Publishing House. 270. [in Ukrainian].
16. Tyazhel'nikova V. (2006) Domokhozyaystvo gorozhan v 1960-1980-ye gg.: struktura i strategii ekonomicheskogo povedeniya [Households of citizens in the 1960-1980s: structure and strategies of economic behavior] *Domestic history*. no.4. 53-60. [in Russian]
17. Shubkin V. (1970) *Sotsiologicheskiye opyty (Metodologicheskiye voprosy sotsial'nykh issledovaniy)* [Sociological experiments (Methodological issues of social research)] Moscow. 294 . [in Russian]

Рецензент:

Кучер В.І., д.і.н., професор

Уткін О. І., д.і.н., професор

Надійшла до редакції 09.11.2020 р.